ПАМЕТТА ЗА ТОТАЛИТАРНОТО ЗЛО. ЗА КНИГИТЕ НА ВИЛИ ЛИЛКОВ

Lyudmila Mindova

BAS Institute of Balkan Studies and Center of Thracology

THE MEMORY OF TOTALITARIAN EVIL: ON VILI LILKOV'S BOOKS. A review of: Lilkov, Vili & Hristo Hristov. *Former People according to State Security Classification*. Sofia: Ciela, 2017, 536 pp. ISBN 9789542822882; Lilkov, V. & H. Hristov. *The Lost Bulgaria: On the Bulgarian Elite after September 9th, 1944*. Sofia: Ciela, 2019, 476 pp. ISBN 9789542829058; Lilkov, V. *Valour and Punishment: The People's Court and DS against the Saviors of Bulgarian Jews*. Sofia: Ciela, 2021, 476 pp. ISBN 9789542835288. [In Bulgarian: Лилков, Вили & Христо Христов. *Бивши хора по класификацията на Държавна сигурност*. София: Сиела, 2017, 536 стр.; Лилков, В. & Хр. Христов. *Погубената България. За съдбата на българския елит след 9 септември 1944 г.* София: Сиела, 2019, 476 с.; Лилков, В. *Доблест и наказание. Народният съд и ДС срещу спасителите на българските евреи*. София: Сиела, 2021, 476 с.]

Keywords: Vili Lilkov, Hristo Hristov, communism, People's Republic of Bulgaria, State Security, holocaustization

Краят на Втората световна война се оказва не по-малко мъчителен за българското общество от времето на войните преди това, така многобройни за едва няколко десетилетия и с толкова тежки последици. След предходните проблеми с разпокъсването на българските земи, с бежанските кризи, с превратите, с хитлеристкия Холокост, през който гражданите на България от всякакъв етнически произход и верска принадлежност преминават заедно и дават редица примери за мъжество и доблест, след цялото това тежко оцеляване и след края на бомбардировките и капитулацията на страната това общество се оказва принудено да премине през нови, не по-малко трудни изпитания.

Народният съд, продължил от края на 1944 г. до средата на следващата година, чиито заседания се провеждат дори в Ректората на Софийския университет, сякаш за да покажат още по-недвусмислено пълното погазване на академичната автономия

и окупацията на държавността – този Народен съд с неговите присъди *в името на народа* всъщност представлява мощна демонстрация на раждането на тоталитарното общество. Народният съд, който изпреварва с почти цяла година самия Нюрнбергски процес, се осъществява като безусловен опит на новата власт да отнеме функциите на Бога, като се превръща в атеистична псевдорелигия на комунистическия пролетариат.

Вили Лилков, професор по атомна физика и доктор на науките, е сред личностите, които през последните години полагат сериозни усилия да покажат в богат документален материал насилието срещу българското общество в годините след края на Втората световна война. Книгите му в съавторство с Христо Христов *Бивши хора по класификацията на Държавна сигурност* (2017) и *Погубената България. За съдбата на българския елит след 9 септември 1944 г.* (2019) са сред най-ценните документи за времената, с усилие удържани от потомците на бившата комунистическа номенклатура под повърхността на общественото внимание, изтласквани съзнателно в зоните на страха и забравата. България е сред малкото посткомунистически държави, в които макар трудовите лагери да са били пръснати из цялата страна, все още не са създадени същински мемориални паметници за жертвите от типа на този в Румъния например. Наистина, мемоарни и научни изследвания по темата за лагерите се появяват все повече; не липсват и добри художествени произведения. От друга страна темата за злото сама по себе си е тежка за възприемане, плашеща и съзнателно оттласквана в периферията. Това е и психологически оправдано. Жертвите трудно се връщат към своите спомени, роднините им също – мъчително е. Извършителите и подстрекателите на насилието и техните потомци предпочитат за това да се мълчи – за да могат да задържат своето политическо и финансово влияние в обществото.

Книгите на Вили Лилков са особено ценни с това, че насочват прожекторите тъкмо там, където тенденциозно се затъмнява. Докато върху темата за нацисткия Холокост срещу евреите няма никакви забрани и говоренето съвсем разбираемо и оправдано се подновява непрекъснато, за *комунистическия Холокост* табутата са многобройни. Неслучайно Любомир Канов определя книгата на Вили Лилков *Погубената България* като *безпощадно ясно документирана книга на Българския Холокост, извършен от комунистите в името на чужда и страшна по своята безчовечност идеология*[1]. Оказва се, че да се говори по-открито и незаглушавано по темата за комунистическия терор, е възможно най-вече през парадигмата на сравнението. Този отчасти интуитивен, отчасти съвсем целенасочено осъществяван методологичен

1 Канов, Л. „Предговор." В: Лилков, В. и Х. Христов. *Погубената България. За съдбата на българския елит след 9 септември 1944 г.* София: Сиела, 2019: 17.

подход е определен от друг активен български изследовател в това поле напоследък, културоложката Даниела Колева, с термина *холокостизиране на комунизма*[1]. В цяла подглава, посветена на техниките и политиките на запаметяване на травматичния опит, Даниела Колева показва как пътят на посткомунистическите държави по архивиране и съхраняване на личните и публичните спомени за комунистическото насилие минава през уподобяването на извършеното спрямо еврейския Холокост:

> В това отношение паметта за Холокоста, този негативен европейски голям разказ, се утвърждава като нормативен модел, един вид acquis communautaire в сферата на идентичността, част не само от културата на памет, но и от политическата култура в страните от Европейския съюз... Може би най-сериозното постижение на представителите на Източна Европа в ЕП по отношение на политиките на паметта е приемането на 2 април 2009 г. на резолюция *За европейската съвест и тоталитаризма*. Двата режима – комунизмът и нацизмът – са обявени за тоталитарни с уговорката, че трябва все пак да се признае, че *Холокостът е единствен по рода си*. (Колева, Д. *Памет и справедливост...*, 2020: 70, 72)

Както Цветан Тодоров напомня в книгите си, посветени на тоталитарния опит, да се говори за злото на комунизма продължава да е трудно, тъй като самите извършители на престъпленията и техните наследници продължават да са във властта и да контролират държавното управление. Цв. Тодоров говори тук и за България: *Ситуацията в източноевропейските страни предразполага още по-малко към разчистване на сметки, тъй като бившите комунистически ръководители станаха междувременно най-богатите хора, едри собственици и работодатели*[2].

Съвсем близката във времето поява на изследванията на Даниела Колева и Вили Лилков е още по-ценна с това, че уплътнява разказа за премълчаваните срамни страни от най-новата национална история, като предоставя солидна информация за нормативната база, социалните, културните и психологическите фактори, направили възможно провеждането на тоталитарните практики по *прочистване на бившите*. По своему всяко от тези изследвания притежава безспорни предимства. Така например монографията на Даниела Колева е положена в съвременното европейско, а и световно културологично поле и ползва не само огромен изворов материал, но и богата методологична и теоретична основа, като същевременно се явява добър и особено успешен пример за дейността на Института за изследване на близкото

1 Колева, Д. *Памет и справедливост. Лични спомени и публични разкази за комунизма*. София: Сиела, 2020: 70–81.

2 Вж. повече за това в: Тодоров, Цв. *Тоталитарният опит*. Т. 1: *Човешкият отпечатък*. София: Изток-Запад, 2015: 51.

минало, публикувал текста. Книгите на Вили Лилков също се отличават с научна прецизност и добросъвестност и навярно защото са писани не от хуманитарист, а от професор физик, те притежават висока стойност за културологията и историческата наука – стойност, която тепърва предстои да бъде истински оценявана.

В *Погубената България* Вили Лилков представя внушителен изворов материал от архивни документи и лични спомени, показващи огромния мащаб на духовната разруха, до която е доведено българското общество. Съвестната му работа по събирането на данни от Държавния архив и Архива на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби е наистина респектираща. Спомените на потърпевшите и на техните близки са ценен познавателен материал с голяма терапевтична стойност за наранената индивидуална и колективна душа. Тъкмо през тези спомени Вили Лилков представя историята на *погубването на България*. Първо чрез разказите за убитите без съд и присъда, сетне за въдворяваните в *Белене* и останалите комунистически концлагери; за усвояването на съветската практика на терора; за отчуждаването на собствеността на *бившите хора* и присвояването ѝ от *новия човек* на комунизма; за доносничеството и политическото *правосъдие* срещу *враговете на народа*; за скалъпените съдебни процеси срещу индустриалци, инженери, архитекти, юристи, творци... И особено последната четвърта част на книгата, която представя по градове *Погубената България*: Габрово, Сливен, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора, Добрич, Плевен, Велико Търново... Кулаци и общественици, юристи и царски офицери, индустриалци и търговци, дипломати, духовници... Цяла България, като на длан, готова за изтребление, готова за своето *холокостизиране*...

Несъмнено е, че още докато работи по предходните си книги в съавторство с журналиста Христо Христов, Вили Лилков трупа впечатления и обилна информация за един от най-сложните разкази от българската история по време на Втората световна война – разказа за Холокоста и нацистката акция по прочистване на евреите и особено за начина, по който България се справя с този проблем. Книгата му, която се появи съвсем наскоро под заглавието *Доблест и наказание. Народният съд и ДС срещу спасителите на българските евреи*, е не само продължение на темата за *погубената България*, а отваряне на една от най-табуизираните и фалшифицирани страници от най-новата национална история – страницата за спасяването на българските евреи по време на хитлеристкия Холокост. Чест прави на Вили Лилков, че навлезе и в тези територии.

Струва си да се припомни, че книгите на Хана Аренд за тоталитаризма се появяват в България едва след 1989 година. Публикуваната през 1951 г. нейна

световноизвестна книга *Произходът на тоталитаризма* в превод на български под заглавие *Тоталитаризмът* излиза в издателство *Панорама* през 1993 г., а една от особено важните за Холокоста в световен мащаб книги, *Айхман в Йерусалим. Репортаж за баналността на злото*, е публикувана от издателство *Сиела* за първи път през 2004 г. Тъкмо в тази своя книга Хана Аренд изрича думи в защита на България и българското гражданство:

> Германците са под действие на илюзията, че преди всичко цар Борис е виновен за запазването на българските евреи, затова има смисъл в това, че немски агенти от разузнаването го убиват. Но нито смъртта на монарха, нито пристигането на Данекер в началото на 1943 г. променя по някакъв начин ситуацията, тъй като едновременно Парламентът и населението остават твърдо на страната на евреите.

И нещо, което Хана Аренд изрично подчертава в следващите редове на книгата си, а Вили Лилков ще припомни в Предговора към своята книга *Доблест и наказание*, това е фактът, че *нито един от тях* (шестте хиляди *изтъкнати евреи* от България – б.м.) *не напуска когато и да е страната*[1] (Аренд), или другояче казано, *през годините на Холокоста нито един евреин от Царство България не заминава в лагерите на смъртта*[2] (Лилков). При това Аренд стига до още по-смели и ценни за българското общество заключения. Припомняйки огромната роля на екзарх Стефан в спасяването на българските евреи, в това число и укриването на главния равин на София, Аренд определя този акт като *нещо, което е значително повече, отколкото Папата някога е правил. В края на краищата в България се случва точно това, което ще се случи в Дания няколко месеца по-късно*[3].

Забележително е делото на спасителите на българските евреи, които с риск за собствения си живот постъпват по християнски. Тъкмо затова, показва с книгата си Вили Лилков, е и така несправедлив актът на тяхното низвергване, физическо и психическо унищожение, както и социалното им дамгосване от *народната власт*. Неслучайно впрочем Даниела Колева озаглавява своето изследване върху феномена на *паметта за злото* – *Памет и справедливост*. Безспорно е, както показва с редица примери авторката, че *справедливостта* е неустойчиво понятие при конструирането на такова флуидно явление като личната или колективната памет, на собствените идентификации и стратегии за оцеляване. Няма справедливост в историята – за това

1 Аренд, Х. *Айхман в Йерусалим. Репортаж за баналността на злото*. София: Сиела, 2021: 265.

2 Лилков, В. *Доблест и наказание...*, 2021: 13.

3 Аренд, Х. *Айхман в Йерусалим...*, 2021: 265.

свидетелстват редица примери от многобройните изследвания върху човешкия опит от срещата със злото. Особено важна в това отношение е третата глава от книгата на Даниела Колева *Политики на справедливост: възстановителното право*. Макар да дава множество примери за нормативни процедури по компенсацията на жертвите на политическо насилие, сред които са законовите мерки за реабилитация на жертвите на комунистическия режим, за реституцията, за лустрацията и т.н., все пак винаги остава сериозен процент невъзможност за същинска компенсация. При това още в началото на тази глава Колева представя следния парадокс:

> Приема се, че паметта за травматичното минало трябва да се поддържа като условие за справедливост към жертвите, като гаранция, че миналото няма да се повтори... Има обаче и контрааргументи: памет, която разделя, може да подкопае солидарността и да втвърди политическите или етнокултурните граници. Тоест не социалната памет, а социалната амнезия прави възможно новото начало. (Колева, Д. *Памет и справедливост...*, 2020: 92)

На фона на тези противоположни аргументи относно съхраняването на паметта за злото, книгата на Вили Лилков за ликвидирането на личностите-спасители на българските евреи има огромни достойнства. Сред тях са смелостта на автора да отвори тази табуизирана тема; доблестта да отстоява истината; куражът, който вдъхва на жертвите и техните близки да се справят с тежкото политическо и социално минало и настояще, а същевременно и важната стъпка към помирение на българи и евреи, напомняйки, че решенията на Народния съд са не решения на спасените евреи срещу техните спасители (съвсем не са малко примерите, в които по време на процеса евреи се застъпват за своите спасители), а на една лишена от суверенитет държава – държава в политическа несъстоятелност, подложена на суров външен диктат:

> Жестоките присъди на Народния съд са произнесени под натиска на Георги Димитров, който от Москва изпраща указания на Трайчо Костов да се организира *един централен процес с много сериозно обоснован политически обвинителен акт*, съдебните процеси да бъдат бързи и да се превърнат в *огромна политическа школа за превъзпитание на целия наш народ и никой не следва да бъде оправдан*. (Лилков, В. *Доблест и наказание...*, 2021: 60)

Напълно заслужено след представянето на еврейския въпрос в България и принудителното въвеждане на антиеврейско законодателство проф. Вили Лилков отделя място в книгата си на съдбата на народните представители, които имат особена заслуга за спасяването на евреите: Димитър Пешев, Никола Мушанов, Петко Стайнов... Както е известно и се припомня от изследването, част от обвинените са били съдени посмъртно. Такъв е случаят с Андрей Лулчев например.

Читателят на книгата на Вили Лилков има възможност да си припомни или за пръв път да научи за редица достойни личности от предкомунистическия период на България – юристи, търговци, индустриалци, свещеници, писатели... Толкова много са имената на личностите, за които Лилков припомня. А има и редица примери за смелост, застрашаваща живота, какъвто е например отказът на д-р Любен Дюкмеджиев да оглави Шести състав на Народния съд с довода, че *правната съвест не му позволява да се поддаде на подобен натиск* (след като му връчват писмени указания как точно да протече процесът – б.м.) *и че той подписва само присъди, мотивите на които и след сто години не могат да бъдат оборени*[1]. За тази своя доблестна постъпка д-р Любен Дюкмеджиев не е бил изпратен да сподели съдбата на съдените и наказваните от *народната власт*. Нещо повече – той дори продължава юридическата си практика. Но все пак тази смелост е окуражаващ пример, както окуражаващи са и множеството други примери от страна на представителите на елита, преследвани и заради произхода си, и заради отстояването на своите принципи.

Особено ценна част в книгата на Вили Лилков е посветена на българското духовенство, което заедно с писатели и интелектуалци като Трифон Кунев, Стилиян Чилингиров, Димо Казасов, Елин Пелин, Антон Страшимиров и мнозина други имат решаваща роля в спасяването на евреите. Без българското духовенство, което след 1944 г. претърпява особено жестоки репресии от комунистическата власт, тази дълбоко хуманна мисия изглежда немислима. Безспорно Вили Лилков оценява съвсем ясно този факт и затова отделя такова внимание на репресиите и срещу екзарх Стефан, и срещу бъдещия патриарх Кирил, и срещу митрополитите Борис, Неофит, Михаил, съвсем основателно определяйки духовниците като *морални подбудители на спасението*.

Книгите на Вили Лилков са забележителни по изследователско усърдие и посветеност на идеята за съхранение на човека и човечността. Това са качества, които читателската му аудитория признава и цени – заради големия принос на автора в популяризирането на доскоро табуизирани теми и факти, които все още са твърде трудни за артикулация, но тъкмо заради това говоренето за тях е особено важно.

1 Лилков, В. *Доблест и наказание...*, 2021: 288–289.